

**Інформаційно-аналітичні матеріали НАПН до парламентських слухань на тему: «Пріоритети екологічної політики Верховної Ради України на наступні п'ять років»**

Сучасна екологічна ситуація характеризується рисами, поєднання котрих не зустрічалось у минулому. Серед них - вичерпання невідновних і безконтрольне споживання вичерпних ресурсів, продукування і накопичення нерозкладних відходів і надкритичне збільшення тиску на біосферу маси людей та обслуговуючих тварин. Для сучасного світу характерна концепція «наповненості» (Герман Дейлі) – нестачі простору і ресурсів, не охоплених діяльністю людини. Зміна концепцій з «порожнього світу» на «наповнений світ» потребує і зміни у свідомості пересічних громадян, адже людська цивілізація сформувалась в часи саме незвіданих територій і необмежених ресурсів. У такому «порожньому світі» сформувались політичні й суспільні ідеології, соціальні інституції, звички мислення і діяльності, характер відносини з довкіллям. Однак, людство увійшло в «наповнений світ», із вже ґрунтовно освоєними територіями і вичерпаними ресурсами, у світ, де 97 % маси хребетних тварин складають саме людство та худоба (Ці дані надав Римський клуб у своїй ювілейній доповіді «Come On! Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet», восени 2018 року).

За умов збереження тенденцій і масштабів впливу людської діяльності на природу, споживання її ресурсів і продукування відходів подальша ситуація характеризуватиметься потенційною незворотністю процесів руйнації біосфери. Що, у свою чергу, ставить під сумнів перспективи існування і людства теж.

Ідея гармонізації економічних, соціальних і екологічних параметрів цивілізаційного розвитку відображена у концепції сталого (збалансованого екологічно безпечного) розвитку. З часів її прийняття на Першій в історії Конференції ООН з довкілля і розвитку (1992 р.) ця концепція слугує дороговказом для розвитку окремих країн, керівництвом до діяльності громадян. Реальні проблеми сучасного цивілізаційного розвитку відображено у Цілях сталого розвитку – Резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Перетворення нашого світу: Порядок денний в області сталого розвитку на період до 2030 року». Для України вони конкретизовані у Національній доповіді „Цілі Сталого Розвитку: Україна” (2017) і охоплюють чотири напрями: справедливий соціальний розвиток; стале економічне зростання і зайнятість; ефективне управління; екологічна рівновага та розбудова стійкості (Цілі сталого розвитку: Україна. Національна доповідь, 2017).

Гармонізація відносин з природою, що відбувається через зміну стратегій споживання ресурсів, прийняття природи, як універсальної цінності, розширення

морально-етичного компоненту у ставленні людини до природи, формування екологічних цінностей співрозвитку з природою виступає механізмом існування в сучасному світі. Це означає формування нового світорозуміння і нового підходу до діяльності, заснованого на формуванні коеволюційних і екологічних цінностей. Суттєвим елементом і необхідною умовою гармонізації відносин з природою є вміння здійснювати екологічний вибір, приймати рішення і компетентно діяти у побутових ситуаціях, так чи інакше пов'язаних як з природними об'єктами, так і споживанням. Сутність гармонізації відносин людини і природи полягає у формуванні в свідомості людей стійких установок на необхідність рівноправного, партнерського існування людини і навколишнього середовища, без порушення механізмів його відтворення і саморегуляції, визнання себе одним із членів природної спільноти; формуванні цінностей співрозвитку, співжиття, співіснування, етичних установок у взаємодії з природою, забезпечення відповідальності кожної особистості за свої дії і вчинки у цій царині, ціннісного виміру власних вчинків.

У Ювілейній доповіді Римського Клубу ключовим завданням освіти у XXI столітті визначається розвиток мислення і грамотності, орієнтованих на майбутнє - «*futures literacy*». Відповідно, стратегія розвитку національної освіти повинна відповідати сучасним процесам, що забезпечить її інтегрування у європейський і світовий освітній простір. Освіта повинна «викликати інтерес, звільняти енергію і активно задіяти здібності кожного студента вчитися для самого себе і допомагати вчитися іншим». Вона має бути ціннісно і компетентісно орієнтованою, адже «цінності - це квінтесенція людської мудрості, яка накопичується століттями». На даному етапі вони мають бути акцентовано етичні і транслювати необхідність благополуччя всіх живих істот і світу в цілому. На думку авторів доповіді освіта має культивувати розвиток інтегрального мислення, не обмежуючись аналітичним, бо саме інтегральне мислення здатне «сприймати, організовувати, узгоджувати і возз'єднати окремі фрагменти і досягати справжнього розуміння реальності».

Реальні проблеми сучасного цивілізаційного розвитку відображено у Цілях сталого розвитку – Резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Перетворення нашого світу: Порядок денний в області сталого розвитку на період до 2030 року», що служать дороговказом для розвитку окремих країн, мають змістово імплементуватись у їх освітні системи і служити керівництвом до діяльності громадян.

Основним критерієм гармонізації відносин з природою виступає *екологічна компетентність*. Її сформованість можна оцінити, враховуючи рівень екологічної грамотності, місце коеволюційних екологічних цінностей у ціннісній ієрархії особистості; непрагматичність мотивів взаємодії з природою, побудова відносин з природою на принципах екологічної етики; природоохоронна активність громадян, формування почуття особистої причетності до екологічних проблем;

відповідальності за прийняття рішень щодо діяльності у природі; усвідомлення громадянських прав та обов'язків, як механізму регулювання відносин з природою і їх гармонізації.

Одержані емпіричні дані засвідчили, що у освітньому середовищі має місце недостатнє розуміння процесів гармонізації відносин з природою, недооцінка власного впливу на довкілля і, як результат, – трансляція екологічної відповідальності на інших.

Одним з найсуттєвіших недоліків вітчизняної екологічної освіти й виховання є певна диспропорція між досить високим рівнем обізнаності учнів з екологічних проблем (переважно глобально-регіонального характеру) та практичним застосуванням знань і прийняттям рішень у конкретних життєвих ситуаціях. Зміст предметів природничого і суспільствознавчого циклів демонструє протиріччя між глобальністю представлених у них екологічних знань і відповідних вимог до учнів та можливостями школярів у їх застосуванні, обмеженими соціальним статусом і роллю, віковими психофізичними особливостями. А це, зрештою, призводить до того, що учні не вбачають можливість брати участь у вирішенні проблем довкілля, не відчують причетності до них, а отже – й відповідальності за власні дії і вчинки.

Експериментальні дослідження дають підстави для висновку, що набагато ефективнішими як у виховному аспекті, так і збереженні навколишнього середовища є форми й методи екологічного виховання, які спрямовують учнів на вирішення проблем найближчого довкілля, тобто у їх „зону відповідальності”. Тож, постає нагальна потреба у формуванні у школярів вмінь приймати рішення і діяти у тій частині довкілля, на стан якої вони можуть безпосередньо впливати, виявляючи їх екологічну компетентність.

Як впливає з аналізу наукових досліджень і світового досвіду практичних розробок суттєвими ознаками компетентності є активна дієвість і ситуативність: компетентність неодмінно передбачає відповідальну (на основі свідомого вибору) активну діяльність (дію, поведінку) у цілком конкретній ситуації. Компетентність може виявитись у одній ситуації і не виявитись у іншій. Основними ознаками компетентності є, таким чином, дієвість, ситуативність, відповідальність, що передбачає свідомий вибір моделі поведінки.

Виділення у структурі життєвої компетентності особистості екологічної складової диктується об'єктивною дійсністю, оскільки задоволення практично усіх потреб людини залежить від якісних характеристик, стану, можливостей природи. Екологічна компетентність розглядається як здатність особистості приймати рішення і діяти так, щоб наносити довкіллю якомога меншої шкоди; сукупність якостей і характеристик, що дозволяють особистості відповідально вирішувати життєві ситуації, підпорядковуючи задоволення своїх потреб принципам сталого розвитку.

Учням пропонувалось дати визначення компетентності: „компетентна людина – це та, що...” Їм було надано можливість зробити кілька виборів і таким чином визначити структуру цієї характеристики особистості. До переліку можливих варіантів відповідей було включено суттєві риси компетентності, а також деякі несуттєві зовнішні ознаки, з якими може асоціюватися компетентність на побутовому рівні (наприклад, „займає високу посаду”).

На думку 69,2% учнів 6-х класів – це людина, яка бере на себе відповідальність. Так же вважають 57,7% семикласників та 69,6% восьмикласників. Тож, можна говорити, що переважна частина учнів основної школи вважає компетентну людину відповідальною. Також учні вважають компетентну людину людиною досвідченою (34,6%; 46,0%; 56,6%). Для школярів кожної з паралелей можна створити „портрет” компетентної особистості. Зокрема, для учнів:

- 6 класів – це „відповідальний досвідчений професіонал”,
- 7 класів – „відповідальна людина, яка багато знає і досягає мети за будь-яку ціну”.
- 8 класів – „досвідчена людина, яка здатна брати на себе відповідальність і досягає мети за будь-яку ціну”.

Учні основної школи не вважають посаду показником компетентності, однак усвідомлюють зв'язок компетентності і професіоналізму, при чому найтісніше – у 6 класі (34,6 %).

Ключовим у формуванні екологічної компетентності є усвідомлення особистої причетності до екологічних проблем, власного впливу на довкілля. Наприклад, учні 6 класів відчувають особисту причетність до екологічних проблем – про те, що вони впливають на довкілля заявили 65,3 % школярів, заперечують вплив – 19,2 % респондентів. На цій же паралелі найменше тих, які не визначились чи не дали відповіді на запитання (15,5 %). Молодші підлітки усвідомлюють цілісність природи, залежність людини від природи, усвідомлюють, що вплив кожного і родини на довкілля може бути як позитивним, так і негативним – „кожна людина впливає, також і я та моя родина може захищати природу, а може негативно впливати”. У обґрунтуваннях для школярів цього віку характерні такі сентенції: „Людина впливає тим, що вона живе і допомагає вижити навколишньому середовищу, не засмічуючи екосистеми”, „ми – частина природи”, „звичайно, бо ми теж є ланкою природи”, „якщо я не буду допомагати природі – вона загине” тощо.

З віком кількість учнів, які вважають, що вони та їх родина впливає на довкілля, зменшується. Так, у 7 класах кількість респондентів обох позицій однакова (по 38,5 %), зростає (порівняно з 6-ми класами) кількість відмов відповідати та тих учнів, що не визначились – 23,0 %. Далі кількість тих школярів, що заперечують вплив на довкілля, перевищує 50,0 % (вважають, що впливають

26,6%). Відмови і невизначені відповіді становлять у цій паралелі 23,4 %. При чому відсутність відповідей респондентами-восьмикласниками мотивується тим, що „нас не стосується, бо цим повинні займатись окремі організації”.

Тенденція зростання кількості учнів, які вважають, ніби вони та їхні сім'ї не впливають на стан довкілля зберігається з 8 до 9 класу. Попередня тенденція частково корелює з наступною – у 8-9 класах зменшується кількість тих, хто позитивно оцінює власний вплив на довкілля і вплив своєї сім'ї. Такі відповіді дали 14,9 % восьмикласників і 10,7 % учнів дев'ятих класів.

Більше третини старшокласників фактично вважають, що їх вплив на довкілля є позитивним. Але полягає він не у активних природо захисних діях, а у дотриманні елементарних норм і правил поведінки у природі. Таким чином, зміст екологічної діяльності залишається незмінним упродовж усього терміну шкільного навчання.

Від 8 до 9 класу майже утричі зростає кількість відповідей, у яких власний вплив на довкілля і вплив сім'ї оцінюється як негативний. У 8-их класах таких відповідей 8,1 %, а у 9-их вже 23,2 %.

Суттєвим індикатором розуміння особистої причетності до екологічних проблем і своєї ролі у вирішенні останніх є роботи, у яких вказано подвійний вплив на довкілля. Їх кількість, змінюючись хвилеподібно, загалом зростає від 7,0 % у 8-их класах до 12,0 % у 10-11-их класах.

Серед робіт старшокласників зустрічаються відповіді, що свідчать про зневіру у доцільності природоохоронної діяльності: “Наша сім'я не забруднює довкілля – позитивно впливає. Але кілька чоловік багато чого не зможуть”; “Наша сім'я сприятливо впливає на довкілля, але все одно від кількох людей цей стан не стане кращим без допомоги інших”

Значущим, з огляду на концептуальні ідеї сталого розвитку, є динаміка кількості відповідей, у яких екологічна компетентність пов'язується з необхідністю економити воду, електроенергію, що є елементарним проявом готовності контролювати власне споживання. Кількість таких відповідей зростає від 8-их до 9-их класів з 3,2 % до 10,4 %, і знову дещо меншає у 10-11 класах – 9,2 %. Досить часто у старших класах зустрічається комплекс з таких варіантів відповідей: „вміння зберегти власне здоров'я – дотримуватись правил поведінки в природі”, що, по суті, означає збалансування власних інтересів із можливостями природи, необхідністю її збереження. Ця думка чітко й узагальнено виражена у одній із робіт 10-х класів: „здатність виживати в складних екологічних умовах, не шкодячи навколишньому середовищу”.

При цьому, якщо лише третина учнів усвідомлює залежність людини від природи і загальнотеоретичну відповідальність за стан останньої (варіант 1), то дві третини залишаються прибічниками „особливої” позиції людини як „господаря”, „споживача” природних ресурсів. Такі світоглядні позиції

визначають й спрямованість практичної взаємодії з природою у відповідній частини школярів.

Під гармонійними відносинами з природою учні практично всіх вікових груп розуміють такі, при яких докільно наноситься якомога менша шкода (89,1–72,2 %). Такий вибір корелюється із розуміннями екологічної компетентності. Найактуальнішим такий вибір є для учнів 6 класів. Дещо меншою популярністю у трактуванні гармонізації користується діяльність на користь природи: тут першість за 7-класниками – 84,5 %. Шестикласники також відчутно лідирують у сформованості і розумінні важливості суб'єктного ставлення до природних об'єктів, що певною мірою пов'язане із віковими особливостями формування ставлення до природи – до 9 класу цей показник знижується. Показовим є також розуміння ролі і значення самообмеження споживання. Так, 6-класники, у яких рівень споживчих потреб є найнижчим із означених у експерименті вікових категорій, загалом не можуть оцінити важливість його обмеження. Як і не вбачають потреби обмежувати споживання учні 9 класів, хоча їх споживання є найбільшим. А 68,2 % 8-класників ладні самообмежитись. І ця ж вікова категорія школярів найменш задоволена реальним станом гармонійності відносин з природою. Вважають, що все у взаємодії з природою треба залишити, як є лише 2,1 % восьмикласників. А інші категорії учнів задоволені (до 8,5 %) і не хочуть нічого змінювати. Однак, загалом такий невисокий відсоток учнів, які вважають сучасний стан гармонізації взаємодії з природою задовільним, свідчить про розуміння учнями необхідності змін у характері відносин з природою у бік конкретних дій і вчинків екологічно компетентного характеру. Розуміння учнями необхідності і шляхів гармонізації взаємодії з природою подано на Рис.1.

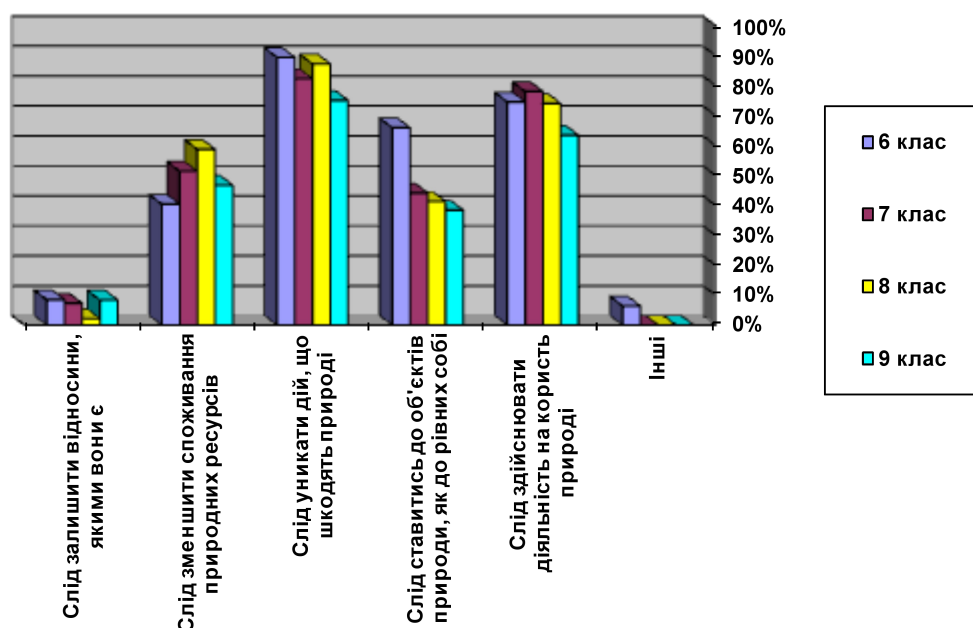


Рис. 1. Розуміння учнями гармонізації відносин з природою

Більшість вчителів відзначили позиції, що свідчать про недостатність відведеного навчального часу на вивчення екологічної проблематики, проблематики сталого розвитку і Цілей сталого розвитку – „часу менше, ніж навчальних тем” або „насправді часу завжди не вистачає”. До них ще слід додати вчителів, які відмітили обидві ці позиції – і програмою часу відведено менше, і його не вистачає насправді (69,2 % від кількості респондентів).

Висуваємо такі пропозиції:

- розширити мережу факультативних курсів для учнів та студентів з формування екологічних цінностей, екологічної етики та екологічної компетентності;
- запровадити в системі післядипломної педагогічної освіти навчання вчителів сучасним інтерактивним технологіям екологічного виховання учнів у закладах загальної середньої освіти.